

bardzo dobry zabieg ze strony autorek: z jednej strony pozwala bowiem mieć wgląd w komentarze z epoki, z drugiej zaś strony nie rozbija tekstu głównego, w którym nadal znajduje się tylko narracja saksońskiego lekarza.

Podsumowując, należy uznać, że przygotowane przez Pękacką-Falkowską i Bogusz wydanie źródłowe to ważna praca z punktu widzenia polskiej historii medycyny oraz historii kultury, dająca wgląd nie tylko w edukację lekarzy związanych z dworem królewskim na przełomie XVII i XVIII wieku, ale i w stan wiedzy przyrodniczej między barokiem a oświeceniem. Należy mieć nadzieję, że liczba tego typu edycji będzie w dalszych latach rosła, upowszechniając i ułatwiając dostęp do tego typu źródeł następnym badaczom różnych specjalności.

*Łukasz Hajdrych* (Poznań)

ORCID: 0000-0002-2138-5988

***Anna Penkała, Przeciw prawu, tradycji  
i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich  
małżeństw w księgach sądów grodzkich  
z terenu województwa krakowskiego w czasach  
saskich, Wydawnictwo LIBRON – Filip Lohner,  
Kraków 2017, ISBN 978-83-65705-36-5, s. 195***



<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.040>

**A**kt małżeński postrzegany z jednej strony jako szereg rytualnych zachowań składających się na obrzęd, w wyniku którego dochodzi do założenia rodziny, z drugiej zaś jako kontrakt określający zobowiązania finansowe

oraz materialne obu stron wobec siebie w ostatnich kilkunastu latach cieszy się dużym zainteresowaniem ze strony historyków. W nurt tych badań wpisuje się również najnowsza książka autorstwa Anny Penkały pt. *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich* opublikowana przez wydawnictwo LIBRON w 2017 roku. Ta młoda badaczka wywodząca się ze środowiska krakowskich historyków w 2016 roku uzyskała doktorat na Uniwersytecie Pedagogicznym im. Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, na podstawie obronionej rozprawy doktorskiej pt. „*Panińskie ochędóstwo*”. *Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, napisanej pod naukowym kierunkiem prof. dr hab. Bożeny Popiołek<sup>1</sup>. Rok później praca ta została opublikowana drukiem pod tym samym tytułem<sup>2</sup>. Wśród osiągnięć naukowych Anny Penkały znajduje się również kilka artykułów poświęconych różnym zagadnieniom. W swoich tekstach omawia ona szlacheckie kontrakty małżeńskie jako źródło do badań biograficznych i majątkowych<sup>3</sup>,

---

<sup>1</sup> Recenzentami rozprawy byli prof. dr hab. Cezary Kukło z Uniwersytetu w Białymstoku oraz prof. dr hab. Dorota Żołądź-Strzelczyk z Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza w Poznaniu.

<sup>2</sup> A. Penkała, *„Panińskie ochędóstwo”. Kwestie posagowe i wienne w małżeństwach szlachty województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2016, s. 426.

<sup>3</sup> Eadem, *Szlacheckie kontrakty małżeńskie jako źródła do badań biograficznych i majątkowych na przykładzie intercyzy przedślubnej Antoniny Rzewuskiej i Piotra Miączyńskiego*, „Rocznik Lubelskiego Towarzystwa Genealogicznego” 2015, t. 6, s. 153–169. Do artykułów o wskazanej tematyce można zaliczyć również A. Penkała, A. Słaby, *Źródła do badań dziejów rodziny szlacheckiej z XVIII wieku w zbiorach Litewskiego Państwowego Archiwum Historycznego w Wilnie: perspektywy badawcze*, w: *Historia – pamięć – tożsamość w edukacji humanistycznej*, t. 4: *Archiwum jako „strażnik pamięci”: studia historyczno-archiwalne*, red. B. Popiołek, A. Chłosta-Sikorska, A. Słaby, Kraków 2016, s. 121–133.

zagadnienia z zakresu kultury materialnej<sup>4</sup>, a także te opisujące sprawy małżeńskie<sup>5</sup>.

W przypadku tych ostatnich, jak słusznie zauważyła autorka recenzowanej pracy, w ograniczonym zakresie rozpoznane pozostają kwestie związane z „rzeczywistą wykonalnością wzajemnych obietnic i ustaleń” (s. 8) zawartych w umowach przedślubnych<sup>6</sup>. Dotychczasowe ustalenia, jak zaznaczyła Anna Penkała we wprowadzeniu do swej książki, dotyczą głównie zamożnej szlachty oraz magnaterii. Tymczasem badaczkę owe zagadnienia interesują z perspektywy średniej i uboższej szlachty. Takie ujęcie problematyki, jak podkreśla, pozwalałoby na przedstawienie omawianych przez nią kwestii w szerszej perspektywie. Praca Anny Penkały pt. *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich* ma więc z jednej strony wypełnić, choć częściowo, ową lukę w historiografii polskiej, z drugiej zaś stanowić przyczynek do dalszych badań porównawczych (s. 9).

Książka powstała z potrzeby analizy mechanizmów związanych z ubieganiem się o respektowanie prawa, ukazanie złożoności problemów

<sup>4</sup> A. Penkała, „Srebrne tabakierki, garnce gorzałczane i kotły piwne”. *Obiekty kultury materialnej jako przejaw rozpowszechniania używek wśród szlachty województwa krakowskiego w pierwszej połowie XVIII wieku*, w: *Użytki w świetle źródeł archeologicznych i historycznych*, t. 1: *Jedzą, piją, lulki palą. Kulturowe aspekty korzystania z używek na przestrzeni wieków*, red. J. Żychlińska, A. Głowacka-Penczyńska, A. Klonder, Bydgoszcz 2016, s. 155–170; eadem, *Materia droższa od srebra. „Farfurki” i „porcelanki” na szlacheckich stołach w świetle inwentarzy oblatowanych w krakowskich księgach grodzkich z XVIII wieku*, w: *Wiktuały, kuchnia, kultura jedzenia w perspektywie historycznej*, red. P. Jędrzejewski et al., Kraków 2016, s. 160–170; eadem, *Szlacheckie wyprawy ślubne jako źródło do badań historii kultury materialnej XVIII wieku*, w: *Zielonogórskie Spotkania Źródłoznawcze. Na tropie źródła i jego interpretacji*, red. M. Dalidowicz, J. Dudek, A. Górski, Zielona Góra 2015, s. 155–166.

<sup>5</sup> Eadem, „Rozdział od łoża i stołu”. *Przyczyny i argumentacja w sprawach o separację w małżeństwach szlacheckich Rzeczypospolitej XVII i XVIII w.*, w: *Ciało, Seksualność, Pornografia – kontekst historyczny*, red. P. Jędrzejewski, K. Szlęzak, G. Szuster, Kraków 2014, s. 93–111; eadem, „Pewny kontrakt i nieodmienne postanowienie”. *O majątkowych aspektach zawierania małżeństw przez szlachtę w czasach saskich*, w: *Doktoranckie spotkania z historią*, red. K. A. Kierski, M. Klempert, J. E. Śliczyńska, Olsztyn 2014, s. 111–120.

<sup>6</sup> Szerzej problem ten przeanalizowano jak dotąd w pracy: A. Penkała, „*Panięskie ochędóstwo*”.

wynikających z egzekwowania postanowień zawartych w intercyzach przedślubnych, a więc wypłaty posagu, przygotowania wyprawy oraz przekazania określonej części majątku ziemskiego. Autorka wytyczyła sobie jeszcze dwa inne istotne cele do osiągnięcia, a mianowicie dokładniejsze przyjrzenie się funkcjonowaniu szlacheckiego wymiaru sprawiedliwości w kontekście omawianej problematyki oraz znajomości mechanizmów prawnych zarówno przez stronę oskarżającą, jak i oskarżaną, a także przeanalizowanie zagadnień wynikających z braku poszanowania zasad małżeńskiego pożycia (s. 8).

Podstawę źródłową pracy Anny Penkały stanowią różnorodne relacje spraw procesowych pochodzące z ksiąg relacji sądów grodzkich spisywane w czasach saskich na terenach dawnego województwa krakowskiego. W celu przygotowania książki autorka przeanalizowała dokumenty pochodzące z Archiwum Narodowego w Krakowie Oddział I na Wawelu. Przejrzała ona 15 ksiąg grodzkich bieckich (*Acta Castrensia Biecensia*)<sup>7</sup>, 44 księgi grodzkie krakowskie (*Acta Castrensia Cracoviensia*)<sup>8</sup>, 2 księgi grodzkie oświęcimskie (*Acta Castrensia Osviecimensia*)<sup>9</sup>, 7 ksiąg grodzkich sądeckich (*Acta Castrensia Sandecensia*)<sup>10</sup>, a także dokumenty pochodzące ze zbiorów tamtejszego Archiwum Młynowskiego Chodkiewiczów oraz Archiwum Sanguszków. Ponadto autorka wykorzystała rękopisy znajdujące się w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, w tym archiwalia z zespołów: Archiwum Morskich i Dzieduszyckich, Potockich z Radzyna, Rodzinnego Poniatowskich, Siedliszowskich Załuskich oraz Zbioru Branickich z Suchej<sup>11</sup>. Anna Penkała sięgnęła również do materiałów znajdujących się w Archiwum Państwowym w Lublinie oraz Centralnym Państwowym

---

<sup>7</sup> Są to księgi o nr.: 219, 236, 242, 248–253, 258–260, 265–266, 271, zob. A. Penkała, *Przeciw prawu, tradycji i obyczajowi. Sprawy procesowe szlacheckich małżeństw w księgach sądów grodzkich z terenu województwa krakowskiego w czasach saskich*, Kraków 2017, s. 175.

<sup>8</sup> Są to księgi o nr.: 95A, 115, 125A, 127A, 129, 133–136, 138, 140–141, 147–148, 150–165, 167, 169–171, 173–176, 179–180, 182, 193–194, 196, zob. *ibidem*.

<sup>9</sup> Księgi o nr. 93, 95, zob. *ibidem*.

<sup>10</sup> Księgi o nr. 148, 152, 162, 165–166, 169, 174, zob. *ibidem*.

<sup>11</sup> *Ibidem*.

Archiwum Historycznym Ukrainy we Lwowie<sup>12</sup>. Spośród zgromadzonych dokumentów badaczkę interesowały te, w których poruszone były kwestie dotyczące: a) formalnej zgody wydanej na zawarcie związku małżeńskiego; b) wypłaty zobowiązań przez rodziców, innych krewnych lub koligatów; c) wzajemnych zapisów majątkowych poczynionych przez małżonków; d) sporów ze zgromadzeniami zakonnymi na tle warunków określających przyjęcie panny do wspólnoty; e) wzajemnych oskarżeń o jakość wspólnego pożycia przez współmałżonków oraz f) zabiegów czynionych w zakresie zakończenia nieszczęśliwego związku małżeńskiego (s. 18).

Licząca 195 stron książka składa się z wprowadzenia, trzech głównych rozdziałów, zakończenia, wykazu skrótów, bibliografii oraz indeksu nazwisk. Praca została podzielona na trzy duże rozdziały, w ramach których omówiono różne obszary problemowe. W pierwszym z nich zatytułowanym *Sprawy o naruszenie prawa i obyczaj* Anna Penkała przeanalizowała kwestie związane z niewłaściwie prowadzonymi konkurami, a także przypadki nachalnych zabiegów o zawarcie małżeństwa. Zgromadzone dokumenty pozwoliły jej na wyodrębnienie zachowań niegodnych, które były praktykowane zarówno przez kawalerów, jak i panny. Do tych zaś zaliczyła: natarczywość mężczyzn w ubieganiu się o rękę panny, praktykowanie przez nich działań umożliwiających uzyskanie zgody na zawarcie związku małżeńskiego, pomówienia ze strony kobiet kierowane pod adresem mężczyzn dotyczące zaręczyn, rozgłaszanie przez nie fałszywych informacji o ślubie, niedotrzymanie obietnicy zamążpójścia czy ukrywanie rzeczywistej sytuacji finansowej. Osobną część pracy stanowią rozważania dotyczące potajemnych pertraktacji przedślubnych, jak i małżeństw samowolnych, które były wynikiem przymusu lub też niewłaściwego trybu spisania intercyzy, bez stosownego przyzwolenia ze strony rodziców bądź opiekunów. Anna Penkała słusznie osobno przeanalizowała przymus małżeński i rapt, pochyłając się w tej części pracy nad przypadkami, w których panna została wydana za mąż niezgodnie z prawem bądź też nowożeńcy podjęli decyzję o zawarciu małżeństwa, nie zważając na wolę rodziców czy opiekunów. W ostatnim podrozdziale tej części pracy autorka omówiła okoliczności związane ze sporządzaniem zapisów majątkowych oraz darowizn, które albo gwaranto-

---

<sup>12</sup> Ibidem, s. 176.

wały młodym stabilną sytuację majątkową, albo pozbawiały ich prawa do dobytku.

Drugi rozdział książki został poświęcony analizie zapisów procesowych, które toczyły się z powodu problemów wynikających z realizacji interczyz, wypłaty posagu oraz wyprawy. Zgromadzony przez Annę Penkałę materiał pozwolił jej na wyodrębnienie w tym zakresie czterech podrozdziałów, w których kolejno przebadane zostały następujące sprawy: wnoszone z powodu problemów wynikających z wypłaty posagu i wyprawy, melioracji posagu, naruszenia umowy przedślubnej oraz procesy z zakonami.

Ostatnią część pracy autorka poświęciła rozważaniom na temat separacji oraz rozwodu. W trzech podrozdziałach przeanalizowała: okoliczności, w których dochodziło do zakończenia małżeństwa, nieobyčajne postępowanie ze strony współmałżonka oraz niewywiązywanie się przez niego z obowiązków małżeńskich, a także zarzuty stawiane kobietom w celu rozwiązania związku małżeńskiego, w tym zaniedbywanie roli żony oraz matki, prowadzenie zbyt hulawczego trybu życia, a także zmaganie się z chorobami psychicznymi.

Anna Penkała zebrała również bogatą literaturę przedmiotu. Wydaje się jednak, że analizując niektóre zagadnienia, należałoby sięgnąć jeszcze do innych prac. I tak np. wskazując na zgodę kobiety na wstąpienie w związek małżeński, jako warunek konieczny do spełnienia w prawie kanonicznym, wypadałoby odwołać się do dokumentów soborów powszechnych, które funkcjonują w obiegu naukowym w formie wydawnictwa źródłowego (s. 26, przypis 10)<sup>13</sup>. Ponadto znana jest również praca Józefa Pelczara dotycząca prawa małżeńskiego katolickiego z uwzględnieniem prawa cywilnego w XIX wieku, w której szczegółowo przeanalizowane zostały warunki, jakie musieli spełnić nupturienti, by móc wstąpić w związek małżeński oraz w jakich sytuacjach możliwe było jego rozwiązanie<sup>14</sup>. Rozważania Pelczara

---

<sup>13</sup> *Dokumenty soborów powszechnych, t. 4 (1511–1870) – Lateran V, Trydent, Watykan I*, układ i oprac. A. Baron, H. Pietras, Kraków 2004. Autorka powołała się na artykuł: D. Urbanowska-Wójcińska, *Zgoda małżeńska w kanonicznym systemie prawnym a oświadczenie o zawarciu małżeństwa w prawie polskim rodzinnym*, „Ius Matrimoniale” 2014, nr 25/4, s. 57–75.

<sup>14</sup> J. Pelczar, *Prawo małżeńskie katolickie z uwzględnieniem prawa cywilnego obowiązującego w Austrii, Prusach i w Królestwie Polskim*, Kraków 1885.

są pomocne również przy analizie prawa małżeńskiego w odniesieniu do epoki wcześniejszej, czyli XVIII wieku.

Powołując się na wspomniane wyżej prawo kanoniczne, można było sięgnąć także do najnowszej pracy Marzeny Liedke, która na podstawie dostępnej literatury przedmiotu dość szczegółowo przeanalizowała podstawy prawne funkcjonowania rodziny magnackiej na terenach Wielkiego Księstwa Litewskiego w XVI–XVIII wieku<sup>15</sup>. Przedmiotem jej badań były więc kwestie związane z możliwościami zawarcia małżeństwa oraz jego rozwiązania, w kontekście z jednej strony prawa kanonicznego, z drugiej zaś, co wydaje się dla rozważań Anny Penkały szczególnie istotne, prawa świeckiego.

Autorka recenzowanej pracy, w przypadku zastosowania prawa świeckiego, czyni porównania do prawa litewskiego. Odwołując się do niego, zasadne byłoby (s. 32, przypis 29, częściowo także s. 44, przypis 57) skorzystanie z trzeciego statutu litewskiego. Autorka, tam, gdzie było to konieczne, korzystała z ustaleń historiograficznych. Tymczasem w bibliotekach cyfrowych dostępne jest wydanie trzeciego statutu z 1744 roku<sup>16</sup>.

Wydaje się, że pomocne byłyby również, zwłaszcza dla celów porównawczych, praca Michała Czaykowskiego poświęcona formom i zasadom funkcjonowania prawa bliższości krewnych w Wielkim Księstwie Litewskim od XIV do XVIII wieku<sup>17</sup>, a także książka Jana Loho-Sobolewskiego dotycząca prawa opiekuńczego w dawnej Litwie<sup>18</sup>.

W tym miejscu należy poczynić kilka ogólnych uwag na marginesie. Otóż z całą pewnością konstrukcja pracy nie budzi większych zastrzeżeń. Została ona zbudowana, czy też wytyczona na podstawie zgromadzonego materiału źródłowego, który autorka odszukała z dużą pieczołowitością. Inną kwestią jest opracowanie i przedstawienie tego „znaleziska”. Otóż wydaje się, że pojęcia „średniej” i „uboższej” szlachty, którymi posługuje

---

<sup>15</sup> M. Liedke, *Rodzina magnacka w Wielkim Księstwie Litewskim w XVI–XVIII wieku. Studium demograficzno-społeczne*, Białystok 2016, s. 53–92.

<sup>16</sup> *Statut Wielkiego Księstwa Litewskiego naprzód, za Najjaśniejszego Hospodara Króla Jegomości Zygmunta III. w Krakowie w Roku 1588 [...] teraz zaś piąty raz, za szczęśliwie panującego Najjaśniejszego Króla jegomości Augusta Trzeciego przedrukowany*, Wilno 1744.

<sup>17</sup> M. Czaykowski, *Prawo bliższości krewnych w dawnym prawie litewskim od drugiej połowy XIV wieku do schyłku XVIII wieku*, Warszawa 2013.

<sup>18</sup> J. Loho-Sobolewski, *Prawo opiekuńcze w dawnej Litwie*, Lwów 1937.



się Anna Penkała, są dość pojemne. Zasadne byłoby więc wskazanie kryteriów, które pozwoliły jej na zastosowanie takowego podziału dla szlachty zamieszkującej w dobie saskiej województwo krakowskie.

Nasuwa się również pytanie, czy nie należałoby dokonać charakterystyki zgromadzonego materiału, podając ogólną liczbę odszukanych spraw (naliczyłam ponad 100 przykładów, na które powołała się autorka), a następnie ukazać, jaką skalę przybierały omawiane przez nią problemy związane z realizacją obietnic i ustaleń zapisanych w umowach przedślubnych. Dzięki zestawieniu owych danych z dotychczasowymi ustaleniami dotyczącymi najzamożniejszych, czytelnik zyskałby pewien obraz na temat rozmiaru analizowanej problematyki.

Wydaje się również, że w nieco inny sposób można było przedstawić bohaterów owych spraw, przekazać więcej informacji na ich temat (w przypadkach, w których byłoby to możliwe). Tymczasem Anna Penkała ograniczyła się głównie do wskazania współmałżonka (z imienia i nazwiska) oraz sprawowanych przez niego urzędów lub funkcji. W niektórych przypadkach brak i tego (np. sprawa Marcina Maławskiego, s. 25). Większość analizowanych przykładów stanowią osoby, które dotąd nie były znane w historiografii. Wydaje się zatem, że przybliżenie ich czytelnikowi ułatwiłoby lepsze zrozumienie treści i osadziłoby bohatera w szerszym kontekście rozważań.

Niewiele wiadomo również na temat sytuacji majątkowej owych bohaterów. Myślę, że w wielu przypadkach dałoby się ją określić. Ponadto rzadko dowiadujemy się o końcu sprawy, wskazanie którego dostarczyłoby ciekawych informacji w zakresie choćby finansowego rozwiązania konfliktu. Co więcej, nie wiemy, czy analizowane przez autorkę przykłady dotyczą jedynie spraw katolików, czy może też wyznawców innych religii.

Praca jest napisana dość wartkim językiem. Zdarzają się w niej drobne potknięcia natury stylistycznej, powtórzenia (np. s. 18, 19) lub usterki literowe. W niektórych cytatach brak odsyłacza do źródła (s. 34). Nie utrudnia to jednak odbioru przekazanych treści.

Podsumowując, należy stwierdzić, że książka Anny Penkały stanowi pierwsze tego typu spojrzenie na problematykę związaną z „rzeczywistą” realizacją postanowień zawartych w umowach przedślubnych. Wartość książki polega głównie na tym, że jej bohaterami nie są najzamożniejsi przed-



stawiciele szlachty, którzy zdecydowanie częściej poddawani są badaniom. Analiza zebranego materiału źródłowego przeprowadzona przez autorkę umożliwiła wskazanie szeregu praktyk stosowanych w celu unieważnienia małżeństwa, jak i uniknięcia spłaty zobowiązań finansowych określonych w umowach przedślubnych. Ukazuje zatem mechanizmy prawne, które były w tym celu stosowane. Należy stwierdzić, że praca Anny Penkały wypełnia, przynajmniej częściowo, lukę w historiografii polskiej, jak i stanowi punkt wyjścia do badań o charakterze porównawczym oraz do dalszej dyskusji historiograficznej.

*Bernadetta Manyś* (Poznań)  
ORCID: 0000-0002-2213-8508

***Depozyt Niepodległości. Rada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej na uchodźstwie (1939–1991), red. Z. Girzyński, P. Ziętara, Toruń 2018, ISBN: 978-83-8019-882-1, s. 441***



<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2018.041>

**R**ada Narodowa Rzeczypospolitej Polskiej, powołana 9 grudnia 1939 roku, stanowiła namiastkę parlamentu wolnej Polski. Przemiany ustrojowe rozpoczęte w 1989 roku, których efektem były wybory prezydenckie w 1990 roku, nie były jeszcze zakończone. W czerwcu 1989 roku Polacy po raz pierwszy od drugiej wojny światowej mogli wziąć udział w wolnych wyborach, jednak nie były one zupełnie nieskrępowane. Jedynie Senat został wyłoniony całkowicie swobodnie, zaś